

Fra attenhundretallets filosofer til nittenhundretallets idépolitiske virkelighet og autoritære strømninger

– bakgrunn for politiske og vitenskapelige avsporinger også i Norge

Michael 2008;5:345–65.

Filosofiske tanker fra 1700- og 1800-tallet åpnet for mistolkninger og bevisste feiltolkninger som førte til skjebnesvangre politiske konsekvenser, også i Norge.

Etter bare 35 års selvstendighet ble Norge i 1940 for første gang i historien erobret av en kontinental stormakt og satt under tysk styre gjennom fem år. Den annen verdenskrig hadde rammet et militært uforberedt Norge, men de store ideologiske bevegelse i Europa var vel kjente hos oss. De hadde gjennom en årrekke vært diskutert, formulert og vurdert i forhold til norske tradisjoner og politisk kultur. Det gjaldt kommunisme, fascisme og nasjonalsosialisme som alle hadde norske varianter. De store sosiale motsetninger i mellomkrigstidens Norge, økonomisk uro, frykt for marxistisk- revolusjonær omveltning, ulike holdninger til internasjonalt samarbeid og annet skapte et bredt grunnlag for heftige diskusjoner og sterke indre meningsmotsetninger. Yngre generasjoner var særlig engasjerte. Da okkupasjonsmakten innledet en intens og ensidig offensiv for sin verdensanskuelse og samfunnsordning, var det til å begynne med gunstig grobunn for nye og radikale ideer. Ikke få, særlig unge mennesker, som søkte en forankring i et politisk trossamfunn, fant en havn i «den nye tid». Hva var det som skjedde?

Den dype avhumanisering som gjennomstrømmet den nasjonalsosialistiske verdensanskuelse, ble ikke helt gjennomskuet, heller ikke misbruket av idealistiske holdninger til nasjonal forsvarsvilje. Idealistisk innsatsvilje og engasjement ble utnyttet og misbrukt for okkupantens egne praktiske og ideologiske formål.

Kanskje kan det finnes lange linjer også i norsk historie som bør tas med i ettertidens fortolkning av begivenhetene.

Elitefilosofi og raselære

Det hadde fra slutten av det nittende og begynnelsen av det 20de århundre vært en samlende tankestrøm fra filosofer som Joseph de Gobineau (1816-

1882), Friedrich Nietzsche (1844-1900), Jean-Baptiste de Lamarck (1744-1829) og Herbert Spencer (1820-1903), gjennom forening med Charles Darwins (1809-1882) evolusjonsteori, til ny og utvidet kunnskap i biologi og antropologi. Denne utviklingen førte ulykkeligvis også til vitenskapelige avsporinger og til slutt en avhumanisering av vår europeiske kultur som kostet millioner av menneskeliv.

Elitefilosofien hadde gjennom raselæren fått et tilsynelatende biologisk grunnlag. Man trakk åpenbart lærdom av vitenskapelige studier av arv og oppdrett, av Lamarcks ideer om hvordan livsførselen arves nedover i generasjoner, av Darwins teorier om natur og seleksjon og Spencers sosialdarwinisme og «survival of the fittest». Man overførte dette til menneskeslekten og til helsepolitiske forslag om utrensning av «uverdige» liv. Denne formen for «tilpasset sosialdarwinisme» utviklet seg på kort tid til en form for rasisme gjennom «arve- og rasekunnskap» – rasehygiene. Dette ble en fullt utviklet og akseptert vitenskapsgren i vestlig kultur. Den gav impulser og føringer til andre vitenskapsgrener, først og fremst antropologi og psykiatri i begynnelsen av det 20de århundre og i mange år fremover¹. Rasehygienen mistet først sin legitimitet etter Den annen verdenskrig.

Diskusjoner om disse ideene oppstod i hele Europa, men de heteste fant trolig sted i Det tyske selskap for rasehygiene, grunnlagt 22. juni 1905 med mange kjente navn fra medisin, forfatterskap, hygiene, genetikk og jus. Selskapet ble en hovedaktør i den tidsstrømning som utviklet sterkere forestillinger om den nordisk/germanske rases høyverdighet og overlegenhet. Selskapet ble også en veibereder for «rensing av rasen» – med metoder som tvangssterilisering og eutanasi². Slike tanker ble gjennom selskapet også gitt en allmenn utbredelse ved populærvitenskapelig litteratur og vitenskapelige publikasjoner. En av de ledende på området var professor Edwin Fischer (1864-1967), direktør for Kaiser Wilhelm Institut für Anthropologie i Berlin. Han utgav sin hovedlærebok om arvelighetslære og rasehygiene i 1920. Denne ble ivrig lest av Adolf Hitler under hans opphold i Landsbergfengselet i 1923 og bidro utvilsomt til å forme hans rasehygieniske syn, som han utformet i *Mein Kampf*.

Det ble etter hvert nasjonalsosialismen som skaffet selskapet stor innflytelse. Dets teorier ble grepet fatt i av nazistene, og selskapet bistod i stor utstrekning med politisk rådgiving. Det påvirket direkte de lovendringer og rasetiltak som ble bærebjelker for Hitlers styre etter 1933. Disse utartet

¹ Ploetz A. *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen: ein Versuch über Rassenhygiene und Verhältnis zu den humanen Idealen, besonders zum Socialismus*. Bd 1 i *Grundlinien einer Rassenhygiene*. Berlin: Fischer, 1895.

² Ploetz A. *Ziele und Aufgaben der Rassenhygiene*. Braunschweig: Vieweg Verlag, 1911.

til masseutryddelsen av mer enn 200 000 «uverdige» liv i den tyske befolkning i årene 1939-45: funksjonshemmede barn og voksne, sinnslidende og pleietrengende eldre. Målsettingen var en omfattende sanering av det tyske samfunnet for «mindreverdige» og «unyttige» individer³.

Elitefilosofien hadde gjennom raselæren fått et tilsynelatende biologisk alibi. På grunn av den store «spredningsfare» gjennom tallrik formering måtte de «mindreverdige» isoleres, steriliseres eller fjernes. Den politiske læren utviklet seg til en destruktiv, mystisk og kultpreget ideologi, som fant en omfattende aktiv og passiv støtte i deler av tysk og internasjonal vitenskap.

Også i Norge, som ellers i Europa, hadde raselæren en fast forankring gjennom mange år. Norske forskeres holdninger til raseteori og rasepolitikk var i 1920-30 årene preget av teoriene til den norske farmasøyt og rasebiolog Jon Alfred Mjøen (1860-1939). Selv om hans synspunkter var omstridte, var han en veletablert skikkelse i norsk intellektuelt miljø i 1930 årene⁴. Han var medlem av Vitenskapsakademiet, og Nasjonal Samling hyllet ham som ekspert på rasespørsmål både før og etter hans død. Hans teorier ble sterkt kritisert av enkelte medisinerere, blant andre professor Otto Lous Mohr (1886-1967), som mente at det ikke fantes noe saklig grunnlag for sammenheng mellom arvelige defekter, sosial atferd og samfunnsklasser.

Det er imidlertid verdt å bemerke at heller ikke anerkjente norske medisinske forskere var upåvirket av datidens arve- og rasebiologiske teorier. I professor Søren Laaches (1854-1941) lærebok i nevrologi fra 1923⁵ omtales tilstander som alkoholisme, epilepsi og hysteri som arvelige, og han advarer mot blandingsekteskap. Også professor Ragnar Vogt (1870-1943) fremsetter liknende tanker i sin lærebok fra 1923⁶. Han var også en varm talsmann for «negativ rasehygiene» - hindre videreføring av dårlig arvestoff. Stortinget vedtok i 1934 under Mowinckels regjering så å si enstemmig «Lov om sterilisering av åndssvake og sinnslidende»⁷. Den ble av Nasjonal Samling forsterket noe og fikk navn «Lov nr. 1 til Vern om folkeætten», iverksatt 1943 etter tysk press. Arvelighetsaspekter var heller ikke fremmede etter frigjøringen og kommer blant annet frem gjennom forslag fra medisinsk hold om å sende «tyskerbarna» til Tyskland, da man mente de var belastet med dårlig arvestoff⁸.

³ Müller-Hill B. *Murderous science*. London: Oxford University Press, 1988.

⁴ Gogstad AC. *Helse og hakekors*. Bergen: Alma Mater, 1991, s.173-80, 338-9.

⁵ Laache S. *Nevrologi. Forelesninger og kliniker i den interne medicin*. Kristiania: Steenske forlag 1923, s.316-27.

⁶ Vogt R. *Medisinsk psykologi og psykiatri*. Kristiania: Steenske forlag, 1923.

⁷ Lov om adgang til sterilisering m.v. av 1 juni 1934, Lofthus J. Lov om adgang til sterilisering m.v. sanksjonert 1 juni 1934. *Tidsskr Nor Lægeforening* 1934: 54: 999-1007.

⁸ Slagstad R. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax 1998, s. 173.

Fascisme og nazisme. Opprinnelse og innhold

Etter 1917 skyllet en marxistisk revolusjonsbølge over Europa i den første verdenskrigens spor. Denne bølgen skapte uunngåelige motbølger som gav seg uttrykk i flere totalitære statsamfunn under diktatorisk ledelse i Europa. Økonomiske kriser, mistillit til politikere og de herskende politiske systemer samt de skremmende beretninger fra den russiske revolusjon skapte god grobunn for slike motstrømninger. De dannet grobunn for elitedyrkning, ideer om folkefellesskap og raseteorier. Saklig agitasjon og rasjonell politisk opplysning ble erstattet av massesuggesjon og iscenesatt propaganda. Ufordøyde vitenskapsteorier ble alibier for mytedannelser og mystikk om «nasjonen, folket, blodet og jorden». Lederen, føreren, den autoritære statslederen var av skjebnen bestemt til sine oppgaver. Vi ser også romantiske strømninger med forherligelse av forgagne tiders storhetsidealene.

Diktaturbevegelser med slike trekk oppstod etter første verdenskrig i Italia, Tyskland, Polen og Spania. Forfølgelse av intellektuelle var også et særtrekk og var trolig et kjennetegn på vilje til makt, forakt for svakhet og intoleranse for andres tro og ideer.

Det skulle alltid finnes et truende fiendebilde som skulle mane til uoppørlig aktiv innsats i kamp⁹.

Den italienske fascisme

Fascisme var opprinnelig betegnelsen på den italienske statsordning under Benito Mussolini (1883-1945), innført etter første verdenskrig. I politisk propaganda ble betegnelsen lenge brukt på andre liknende autoritære statsformer og ideologier som den tyske nasjonalsosialisme og den spanske falangisme. Felles kjennemerker for de rent fascistiske bevegelser er elitedyrkning, statskontrollert korporativisme¹⁰, statsregulert planøkonomi, ubegrenset statlig autoritet og mobilisering av massene. Den opprinnelige og mest strukturerte av disse bevegelser og systemer var utvilsomt den opprinnelige italienske fascisme¹¹.

Idégrunnet var utviklet i samarbeid mellom fire ledende personligheter i Italia ved slutten av første verdenskrig: Enrico Corradini, Alfredo Rocco, Giovanni Gentile og Benito Mussolini. I den fascistiske ideologi finner vi trekk fra flere av de samtidige filosofiske og politiske idéretninger, særlig fra fransk arbeiderbevegelse og syndikalisme med dens leder George Sorel. Herfra ble ideene om den korporative stat hentet: folkerepresentasjon gjen-

⁹ Ofstad H. *Vår forakt for svakhet*. Oslo: Pax, 1971.

¹⁰ Folkerepresentasjon etter yrker, ikke etter partier.

¹¹ Fascisme kommer av *fascio*, dvs. knytte, bunt. Fascio Italiana di Combattimento = det italienske kampforbund.

nom fag- og yrkesgrupper. Fagforeninger og yrkesorganisasjoner skulle utgjøre kjernen i folkerepresentasjonen¹².

Syndikalistene ville også ha samfunnet omformet gjennom voldelige metoder for å få overført samfunnsmakten til arbeiderne gjennom fagforeningene. Metoder som generalstreik og sabotasje skulle settes i verk.

Også deler av norsk arbeiderbevegelse var tidlig påvirket av syndikalismen. Spesielt gjaldt det Martin Tranmæl (1879-1967), som stiftet «Fagopposisjonen» i 1911, en innflytelsesrik fraksjon i Det norske Arbeiderparti i 1920 årene og de følgende år. Syndikalistiske strømninger kan lenge spores i norsk fagbevegelse¹³.

Også i den fascistiske ideologi var anti-intellektuelle holdninger fremtredende. De ble stimulert til stadig kampberedskap og til myteskapninger om fordums storhetstid likesom i romertiden. Idéer og forestillinger stimulerte sterke følelser, ledsaget av oppildnende og fargerike oppmarsjer. Orden og disiplin skulle herske; samfunnet ble ledet av føreren «Il Duce». Han var personlig diktator i en absolutt autoritær stat. Han ble støttet av en elite som ble rekruttert gjennom oppdragelse og trening av ungdommen fra de tidligste år. I skolen og partiorganisasjonen skilte de beste seg ut og ble valgt til å danne elitegruppen.

I det praktisk politiske program inngikk imidlertid mange sosiale og økonomiske reformer som bygget på planøkonomiske prinsipper og tok sikte på sosial utjevning. I det fattige og kriserammede Italia fikk bevegelsen omfattende støtte i befolkningen. Fascistene beholdt kongen som symbol. Jødefiendtlighet var det intet eller lite av før Italia kom under tysk innflytelse under Den annen verdenskrig¹⁴.

Etter hvert syntes utviklingen i Italia å gli bort fra den sosialreformistiske linjen og bli en militant og aggressiv totalitær stat. Italias angrep og aggresjon mot Albania og Etiopia i slutten av 1930-årene tok åpenbart sikte på å gjenopprette et italiensk imperium.

Tross betydelige ulikheter ble nazisme og fascisme svært ofte oppfattet som noenlunde likeartede ideologier, ikke minst fordi førerprinsippet var et felles trekk i statsforfatningene.

---

¹² Syndikat – fagforening. Jf Quislings «Riksting». Basberg EC. *Ideer og politikk*. Oslo: Cappelen 1963.

¹³ Skirbekk G. *Politisk filosofi*. Bd.2 Oslo: Universitetsforlaget 1972.

¹⁴ Dahl HF *Hva er fascisme? Et essay om fascismens historie og ideologi*. Oslo 1972, Fascisme i Norge 1920-1940. Et overblikk. *Kontrast* 3/1966 s. 14-7.

Nasjonalsosialisme

Tysk nasjonalsosialisme hadde mange røtter i de samme tankestrømninger som fascismen, men var som politisk system mindre strukturert enn den opprinnelige italienske fascisme.

Ideologien var sterkt preget av Adolf Hitlers særegne livsanskuelse og politiske filosofi, slik som den var utformet i *Mein Kampf* og senere formulert i hans testament og hans *Tischgespräche*, som først kom ut etter hans død¹⁵. I tillegg hadde andre teoretikere som Houston Chamberlain og Alfred Rosenberg satt sine preg på ideologien¹⁶.

Etter nederlaget i Den første verdenskrig falt mange av de hjemvendte tyske soldater for en intens propaganda om kommunisters og jøders ansvar for begivenhetene som førte til det tyske nederlag og våpenstillstanden i 1918. Soldatene følte seg i stor utstrekning oversett og glemt. De møtte overveldende problemer ved hjemkomsten: inflasjon, matmangel, spanskesyke, arbeidsløshet, fattigdom og sosial fornedrelse. I Bayern var forholdene særlig vanskelige, og her var det god grobunn for kommunisme.

Som motvekt oppstod det her et lite alternativt arbeiderparti «Deutsche Arbeiterpartei» som i 1919 fikk Adolf Hitler som et av sine første medlemmer. Ropet på sterke menn ble stadig høyere i Tyskland, demokratiet syntes å ha spilt fallitt, og Hitler som snart ble leder av dette partiet, fascinerte med sine ideer og retorikk, om ikke med sitt utseende.

Historien om hvordan han kom til makten: hans første kuppforsøk, fengselsopphold, partiets fremgang ved lovlige valg og støtten fra næringslivet hører ikke hjemme her. Det var en prosess som ble hjulpet frem av børskrakk og politisk demagogi med bibehold av fiendebildet av jødekapitalismen, kommunismen og Versailles-freden. Den ble fremmet av appeller til småborgerne, av Hitlers evne til å få den ydmykede tysker med trøstesløs framtid til å se lys i tunnelen. Slik gikk det til at stadig flere lyttet til hans budskap. Han opphevet tilsynelatende arbeidsløsheten gjennom organisering av en militant utformet arbeidstjeneste og storstilet opprustning. Han fikk tyskerne til å gjenvinne sin selvrespekt.

Hovedtrekkene i bevegelsens ideologi var, som den etter hvert manifesterte seg, sterk nasjonalisme, antisemittisme, mystisisme om blod og jord, teorier om den evige kamp, uklare økonomiske reformer og krav om livsrom for den overlegne tyske germanske raseelite¹⁷.

¹⁵ Hitler A. *Mein Kampf*. 37. Aufl. München 1933. Norsk oversettelse ved Eberhard Günter Kern. Oslo: Stenersen, 1941.

¹⁶ Bullock A. *Hitler, A study in Tyranny*. New York: Bantam Books 1961. På norsk: *Tyranni og tyrannisererte*. Oslo: Aschehoug 1957.

¹⁷ Fest J. *Det tredje Rikes ansikt*. Oslo: Gyldendal 1972, *Hitler, eine Biographie*. Norsk oversettelse Oslo: Gyldendal 1973.

Hitlers egenartede psykopatiske personlighet preget fullstendig utforming av den praktiske politikk. Han så seg selv som visjonær og skjebnebestemt leder av Tyskland og Europa. Hans statssystem ble preget av indre motsetninger og konkurranse om førerens gunst. Eliten på alle nivåer søkte å imøtekomme lederne, og et omfattende angiversystem bredte seg ut og forgiftet det tyske samfunnet. Førerprinsippet, den totale sentralisering og dobbelt administrasjon parti - stat førte til kompliserte og ofte lite effektive beslutningsprosesser¹⁸.

Adolf Hitlers livsanskuelse

Adolf Hitlers oppfatninger om de ubrytelige naturlovene var grunnlaget for alle hans tanker. Naturlovene var bestemmende for hans oppfatning om at historien alltid bar bud om folkenes kamp for livsrom, og at alle tenkelige midler var tillatt i denne livets kamp. I hans hovedverk *Mein Kampf* skriver han: «På bunnen finner vi alltid bare trangten til selvoppholdelse. Under den smelter den såkalte humanitet som uttrykk for en blanding av dumhet, feighet og innbilt bedreviten lik snø i morgensolen. I evig kamp er menneskeheten blitt stor, i evig fred går den til grunne.»

Krig og utryddelse hadde derfor vært nødvendig for å gjenopprette verdens truede orden. Alle tretthets- og svakhetstilstander samt katastrofer i store riker skyldtes etter hans syn brudd på naturens bud, særlig raseblanding. «Blodblandingen og dermed senkningen av rasenivået er de eneste årsaker til at de gamle kulturer gikk under. Menneskene mister den motstandskraft som bare det rene blod kan gi. Det som ikke er god rase på denne jorden, er verdiløst»¹⁹. Han hadde en fast tro på at det hadde eksistert en eldgammel arisk elite som overvant massene og mindreverdige folkeslag. I Hitlers livsanskuelse og politiske budskap finner vi klare påvirkninger fra det nittende århundres tenkere som vi har omtalt ovenfor.

Alfred Rosenberg

Rosenberg var en av Hitlers tidligste medarbeidere og ideologer og fikk ledelsen av nazipartiets utenrikspolitiske avdeling. I sitt hovedverk *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* avslørte han sterke antimarxistiske og antijødiske synspunkter. Han utviklet sin egen ganske teoretiske og uklare rasepolitiske filosofi, uten direkte i forbindelse med Hitlers aggressive rasistiske syn. Også han mente at den nordiske rase var det skapende prinsipp i verdenshistorien og som stod i uavbrutt kamp mot jødedommen. Rosenberg foreslo dannelse

¹⁸ Nissen I. *Ideen bak partiene*. Oslo: Cappelen 1951.

¹⁹ Hitler A. *Mein Kampf*. München 1933, s. 324.

av et nordisk folkeforbund, en sentral idé også i Vidkun Quislings (1887-1945) politiske tanker. Rosenberg var en god støttespiller for Quisling i den tyske stats ledelse, der meningene om ham var delte.

SS ordenen og Heinrich Himmler ²⁰

«SS» sto for «Schutzstaffel der nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei», og var opprinnelig Førerenes vaktstyrke fra partiets tidlige år. Denne vaktorganisasjonen for Føreren hadde tidlig et elitepreg. I løpet av 1930 årene ble den imidlertid stadig mektigere under Heinrich Himmlers ledelse. Kjernen i organisasjonen «Allgemeine SS» var bygget opp som en delvis hemmelig mystisk orden, visstnok med trekk fra Jesuiterordenen, som blir hevdet å ha vært forbilde. Etter hvert ble ordens-, kriminal- og sikkerhetspolitiet i Hitlers Tyskland lagt inn under SS-ledelsens kommando. Også etterretningsorganisasjonen Sicherheitsdienst – SD ble underlagt den samme sentrallledelsen. Det gjaldt imidlertid ikke «Abwehr» – den rent militære spionorganisasjonen. Alle tråder ble til slutt samlet i Reichssicherheitshauptamt (RSHA) i Prinz Albrechts Strasse i Berlin hos Heinrich Himmler. Alle tjenestemenn fikk SS-titler og uniformer. Gestapo - Geheime Staatspolizei – var en underavdeling av Sicherheitspolizei.

«Allgemeine SS» – hovedorganisasjonen – var en eliteavdeling, nærmest et ordenssamfunn som var sammensatt av menn med særlige fysiske og psykiske egenskaper, en kopi av religiøse ordensselskaper og middelalderlige ridderordener, og bygget på ekstrem raseteori og nazistisk elitefilosofi. De ble oppdratt til fanatiske nasjonalsosialister og ble kjernetroppene i gjennomføringen av Hitlers og Himmlers praktiske rasepolitikk.

Ledere og vaktmannskap ved de fleste nyopprettede konsentrasjonsleirene bestod av særlige grupper – såkalte SS Sonderkommandos («Totenkopf-Abteilungen») som sorterte under Allgemeine SS eller direkte under Himmler.

SS-vaktene var opprinnelig oftest unge arbeidsledige som lett lot seg rekruttere og som kanskje fikk sitt første «ordentlige» arbeid i livet under det nye regimet. De unngikk dessuten fronttjeneste. De var oftest brutale og gjorde de første fangene stadig oppmerksomme på at det nye samfunn var langt bedre enn det gamle, som i Tyskland var preget av arbeidsløshet og sult.

Fra 1940 vervet SS også frivillige til fronttjeneste, til det såkalte Waffen SS, som ble kjent som fryktede elitesoldater. De frivillige fra okkuperte

---

²⁰ Höhne H: *Hitlers SS och Gestapo*. Stockholm: Bergs forlag 1968. Original: *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Hamburg: Spiegel Verlag 1966.

områder ble knyttet til Waffen SS, som ble en slags tysk variant av den franske fremmedlegion. Waffen SS var rent militær og hadde ingen direkte tilknytning til Allgemeine SS, men stod under Himmlers overordnede ledelse. De norske frivillige i tysk militær tjeneste – frontkjemperne – var nesten samtlige knyttet til Waffen SS.

Fra 1933 åpnet Himmler også adgang til SS for ledende personer fra adel og aristokrati, intellektuelle yrker og næringsliv. Mange av disse ble en slags æresmedlemmer i organisasjonen – de fikk «ehrenamtliche» stillinger. De ble utnevnt uten en eneste dags trening, ble tildelt en offisers tittel og fikk bære uniformen. De hadde imidlertid ingen rett til kommandoføring, og deres medlemskap tjente bare til å gi SS en sterkere karakter av eliteorganisasjon. Den fryktede SS-organisasjonen gjorde seg tidlig gjeldende under den tyske okkupasjonen, og kom til å spille en viktig rolle i Norge.

De mest groteske ytringsformer for kvasivitenskapelige raseteorier slo rot i SS-ordenen under Heinrich Himmlers ledelse. Under sin agronomutdannelse etter Den første verdenskrig ble han fullstendig opptatt av «Blut und Boden»-filosofien. Han opplevde den internasjonale jødiske kapital som bøndernes verste fiende. Hans andre hovedmotstander var slaverne. «Bare gjennom å kjempe mot slaverne kan den tyske bondestand bevares og styrkes fordi Tysklands fremtid ligger mot øst». Kampen mot de slaviske undermenneskene og den internasjonale jødedom ble en ren besettelse hos ham. Han interesserte seg for opprinnelsen til de nordiske folk og deres urtid. Han stiftet en slags vitenskapsorganisasjon «Ahnenerbe», der man særlig interesserte seg for helleristninger og andre eldgamle kulturoverleveringer. Han gjorde flere besøk i Skandinavia i slike ærender, og han var i Norge to ganger under okkupasjonen. Hans noe romantisk pregede oppfatning av de nordiske mennesker må utvilsomt ha vært årsak til at SS tok lettere på meget av nordmennenes motstand, sammenliknet med fremfarten til SS i andre okkuperte områder.

Han opprettet et eget helsevesen i SS, der legene og sykepleierne fikk en egen ideologisk skoling. De ble i stor utstrekning brukt i KZ leirene og deltok i flere av de groteske medisinske eksperimentene på fanger under krigen.

Særlig hårdnakket forfulgte Himmler homoseksuelle, og ingen homoseksuell unngikk hans straff, selv innenfor partiet og SS. Fra 1937 da SS og politiet i Det tredje riket ble slått sammen, begynte registrering av yrkesforbrytere, alkoholikere, sedelighetsforbrytere, omstreifere og andre «mindreverdige» individer. Derfra var veien kort til eutanasiprogrammene og utryddelsen av jødene. Denne fikk som kjent sin kulminasjon med gasskamrene i Auschwitz og andre tilintetgjørelsesleirer under Den annen verdenskrig.

Himmler ble den mektigste og mest fryktede person i Hitlers nærhet. Med alle maktens tråder i sine hender kunne han handle egenrådig og intrigant. Opprettelse av en autoritær SS-stat var trolig hans endelige mål. Meget taler for at han ville ha gjort statskupp mot Hitler selv, dersom krigen hadde tatt en annen vending. Som militær krigsfange hos britene begikk han selvmord i 1946.

Ideologiske varianter i mellomkrigstidens Norge

Fra unionsoppløsningen og særlig i 1920- og 1930 årene hadde det etablerte kulturliv i Norge og meget av den borgerlige politikk et sterkt nasjonalpatriotisk preg. Nasjonalpatriotisk høyrøstethet styrket den nasjonale identitet og stolthet. Det hadde ikke vært mange år siden unionsoppløsningen, og nasjonalpatriotismen ble båret frem av Grønlandssaken, polarferder og ski-seire og videreføring av Bjørnsons svulstige forherligelse av det norske²¹.

Vi kan nok forklare stemningene dels ut fra landets korte periode som selvstendig kongerike, dels som en reaksjon på de mektige revolusjonære strømninger i den norske arbeiderbevegelse.

De fleste tenkende mennesker i våre dager er blitt seg bevisste at nazismen, kommunismen og andre totalitære ideologier kan bryte ned grunnleggende menneskelige verdinormer. Vi kan imidlertid lett glemme at de millioner av deres tilhengere i de land som var rammet av dype sosiale kriser, så det annerledes. Også de tusener av nordmenn som sluttet opp om, eller hadde sympati med såkalte nasjonale bevegelser i mellomkrigstiden og med Nasjonal Samling i okkupasjonstiden, så det på en annen måte. I mellomkrigsårene hadde mange sett på sosiale reformer, trygghet i hverdagen, lov og orden og arbeid til alle, som positive og synlige kjennetegn på resultater av autoritære politiske styreformers i land som Italia og Tyskland.²² At prisen for denne lov og orden var ensretting og terror, var til dels lite synlig i regimenes tidlige år.

Den unge arbeiderbevegelsen som oppstod i det frie Norge etter 1905 ble langt mer radikal enn ellers i Europa. Den kom i markert opposisjon til det «borgerlige» samfunn som var sterkt preget av ny nasjonalisme i motsetning til arbeiderbevegelsens internasjonalsisme.

Mange så både i den revolusjonære arbeiderbevegelse og i en «nasjonal sosialisme» en vei ut av kriser, arbeidsledighet og maktesløshet. Mange så behov for et politisk alternativ til den demokratiske parlamentarisme, til

²¹ Bomann Larsen T. *Den evige sne. En skihistorie om Norge*. Oslo: Cappelen 1993.

²² Dahl HF. *Fra klassekamp til nasjonal samling. Arbeiderpartiet og det nasjonale spørsmål*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1968.

kriser, streiker og økende proletarisering²³. Strømningene fra og strømmen til Moskva skapte motstrømninger også i Norge. Både latente og åpenbare fascistiske strømninger oppstod i mellomkrigsårene som reaksjoner på faren for kommunistisk revolusjon i Norge, som i mange andre land i Europa. Leter vi, så finner vi spor av dem også langt inn i datidens etablerte borgerlige politiske partier. De fikk aldri ordentlig gjennomslag. Men den nyere sosialdemokratiske reformpolitikken etter Nygaardsvolds regjeringdannelse i 1935 nådde heller ikke å få full gjennomslagskraft før krigen nådde Norge²⁴.

I det kaoset som rådde den gang med vedvarende klassekampretorikk, Moskvatesene i friskt minne og en stadig omfattende arbeidsløshet, er det heller ikke vanskelig å forstå at også arbeiderbevegelsen skallet av tilhengere til mellomkrigstidens fascistiske grupper og til Nasjonal Samling da okkupasjonen var et faktum. De festet seg ved løfter om det klasseløse samfunn og sosiale reformer. Bønder og landarbeidere så en utvei fra gjeldsslaveri og sosial fornedrelse²⁵. I de første okkupasjonsår var også troen på alliert seier dypest sett svært begrenset, selv om det aldri skulle gis uttrykk for dette mann og mann imellom.

Da major Vidkun Quisling lanserte partiet Nasjonal Samling i 1933, la det frem klare sosialpolitiske reformplaner, til dels mer etter fascistisk enn nasjonalsosialistisk mønster. Blant annet ville partiet forby streik og lockout og fastsette en arbeidets lov etter korporativistisk mønster. Stortinget skulle avskaffes og folkerepresentasjonen bestå av representanter for yrkes- og kulturlivet – det såkalte riksting²⁶. Partiet hadde sin største tilslutning de første årene etter stiftelsen, men kom ikke inn på Stortinget og tapte tilhengere etter hvert etter indre stridigheter²⁷. Hvor mange medlemmer partiet hadde på sin høyde i mellomkrigstiden, vet man ikke nøyaktig. Partihistorikere anslår antallet til hen imot 10 000 medlemmer, foruten 3-4000 medlemmer i ungdomsorganisasjonen. Ved Stortingsvalget i 1933 fikk partiet 27850 av de 1 248 686 avgitte stemmer, dvs. 2,23%. Ved krigsutbruddet hadde antallet sunket til ca. 4000 i alt. Det store tilsig med mangedobling av medlemstallet kom i 1940-41 etter 25. september 1940²⁸. Det samlede medlemstall under krigsårene nådde opp mot 55 000.

²³ Pryser T. *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Bind 4. Oslo: Tiden 1988.

²⁴ Berntsen H. *I malstrømmen*. Oslo: Aschehoug 1991.

²⁵ Slagstad R. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax 1998.

²⁶ Nasjonal Samlings program. Se Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum/Norli 1979.

²⁷ Dahl HF. *Quisling. En fører blir til*. Oslo: Aschehoug 1991, Høidahl O. *Quisling. En studie i landssvik*. Oslo: Universitetsforlaget 1988.

²⁸ Personlige opplysninger ved Einar Rustad og Bjørn Østring.

«Nasjonale klubber» og et lite nasjonalsosialistisk parti etter rent tysk mønster hadde den gang ingen politisk betydning, men mange av deres medlemmer gikk over til NS under okkupasjonen.

Langt større og mer innflytelsesrikt i mellomkrigsårene var Fedrelandslaget, en overordnet tverrpolitisk folkebevegelse stiftet i 1925 med støttespillere som Christian Michelsen og Fridtjof Nansen. Fedrelandslaget anså seg ikke som et politisk parti, men som stående over partipolitikken. På sin høyde nådde det i 1930 opp mot over 100 000 medlemmer. Også her sporer vi fascistiske trekk. Laget mistet etter hvert også medlemmer og politisk betydning. Under Riksrådsforhandlingene med tyskerne i 1940 så mange hen til ledende medlemmer av Fedrelandslaget som alternativ til Nasjonal Samling. Noen fant sin plass der, men de fleste tok klart standpunkt mot samarbeidsforsøkene og mot okkupasjonsmakten²⁹.

Forsøkene fra fascistpregede bevegelser på mytologisering av blant annet historien om Norges «storhetstid», bruk av ritualer, slagord og andre masse suggestive virkemidler slo heller aldri ordentlig an i Norge. Våre tradisjoner og likhetskultur hindret dette. Tross iherdige forsøk ble aldri marsjtakten den samme hos Quislings rekrutter som hos læremestrene fra Tyskland. Så stramme i sine uniformer ble de fleste heller aldri.

Den demoniserte ideologien

I historieberetningene om okkupasjonstiden og motstandsbevegelsen er den tapende part, «nazistene» blitt identiske med «landsforræderne». De er alle blitt mytologisert som det uforanderlige fiendebilde på simpelt forræderi, råskap og brutalisert voldsutøvelse. «Nazismen» er demonisert historisk og sosialt, og er en spesifikk materialisering av det ondes prinsipper, kfr. Anne Eriksens bok *Det var noe annet under krigen*³⁰.

Diaboliseringen av fascisme og nazisme som politiske systemer og om-dannelsen av de totalitære ideologiers politikk til symboler på rent moralske verdier, kan paradoksalt nok alminneliggjøre og derved tilsynelatende ufarliggjøre deres praktisk-politiske dimensjoner. Ureflektert følelsesladet opp-rørthet mot vold, rasisme og intoleranse kan derfor lamme evnen til nøktern analyse av deres rene politiske innhold³¹.

Var de således «nazister» alle de som f. eks. sluttet seg til Fedrelandslaget i 1930-årene eller til Nasjonal Samling før eller under okkupasjonen? Kunne

²⁹ Redaksjonell artikkel i ABC 20 juni 1940, Sørensen Ø. *Solkors og solidaritet*. Oslo: Cap-pelen 1991.

³⁰ Eriksen A. *Det var noe annet under krigen – 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax 1995.

³¹ Ofstad H. *Vår forakt for svakhet*. Oslo: Pax, 1971.

de se frem i tiden og forestille seg de redsler og eksesser som de totalitære statssystemer kunne føre til?

Motivene for oppslutning om totalitære bevegelser i Norge både før, under og etter okkupasjonen kan vi finne i et komplisert mønster av følelser, frustrasjoner, naiv idealisme, kulturell arv og snevre personlige materielle interesser.

Vi har i ettertid trolig glemt at likegyldigheten til autoritære ideologier og statssystemer både til høyre og til venstre lenge var ganske utbredt i de norske velgermasser. Også i de norske varianter finner vi spor av elitetekning, maktsentralisering og intoleranse noenlunde likt fordelt på høyre- og venstresidens ytterfløyer. Det fantes på den ene siden et innflytelsesrikt kommunistparti og en «Mot Dag» organisasjon, på den annen side nasjonale klubber og foreninger og frivillige militærorganisasjoner. Enten det ble kalt «sentralsisme» eller «førerprinsipp», innebar det åpenlys tilsidesettelse av demokratiske prinsipper og avstandtagen fra norske verditradisjoner.

Hadde derfor demokratiet som styreform begrenset plass i folks politiske bevissthet i mellomkrigsårene? Også deler av arbeiderbevegelsen hadde hevdet sterke antidemokratiske prinsipper. De politiskdemokratiske verdier hadde ikke den gang den høyeste prioritet blant folk flest. Viktigste var norske tradisjoner om samhold, fellesskap, frihet og likeverd³².

Nasjonalistiske strømninger var tydeligvis langt sterkere i borgerlige miljøer, og spørsmålet reiser seg om det på et slikt grunnlag oppstod bestående motsetninger som betydde noe for den senere og dypere splittelse mellom «gode» og «ikke gode» nordmenn.

Har vi vært villige til å studere totalitære ideologier grundig nok som politiske systemer? Det kan det reises tvil om. Er slike analyser kommet i skyggen av de moralske aspekter på ideologiene?

Ble okkupasjonen den uventede «revolusjonen»?

Først med den tyske okkupasjonen kom «revolusjonen» til Norge, en revolusjon som ingen hadde ventet seg slik. Mangt og meget ble på kort tid totalt forandret i det norske samfunnet. Tross frykt og frustrasjoner, krenkede nasjonale verdier og tap av råderett i omtrent alle saker opplevde likevel mange paradoksalt nok en umiddelbar lettelse i dagliglivets sosiale nød og økonomiske problemer. Så å si alle fikk arbeid i løpet av kort tid; folk fikk penger mellom hendene, de kommunale offentlige budsjetter kom tilsynelatende i balanse. En illusjon av velstand fantes, inntil det gikk opp for folk

³² Gerhardsen E. *Unge år*. Oslo: Tiden 1974.

at det var lite å få for pengene, at vi «spiste av såkornet», at landets verdier ble nedslitt og uttømt³³.

Resignasjon og passivitet var utbredt den første tid etter den tyske okkupasjonen, en passivitet som den gang gradvis og utilsiktet risikerte å kunne gli over mot aktivt samarbeid med fienden.

Okkupasjonsårene var imidlertid ikke noen stabil og uforanderlig tids-epoke. Store endringer i folks dagligliv fant sted også innenfor femårs-perioden, påvirket av verdenskrigens gang. Holdningene i befolkningen endret seg også betydelig. En nesten lammende passivitet i de par første årene endret seg etter hvert som krigslykken vendte seg til de alliertes fordel, og motstandsvilje og patriotisme ble gradvis aktivisert. Våre normer og verdier kom under stadig sterkere press, samtidig som den tyske okkupasjonsmakten strammet tøylene. Men den sivile motstandsbevegelsen klarte å motstå presset og hevde våre norske tradisjoner og verdier³⁴.

Flere hundre tusen nordmenn arbeidet under alle okkupasjonsårene helt eller delvis i tyskleidet produksjon eller forvaltning³⁵. «Hjulene skulle holdes i gang», og dette var i fullt samsvar med Folkeretten. Tross den vellykkede holdningskamp mot nazifiseringen var det lite som tydet på at den hadde noen nevneverdig innflytelse på den tyske militære virksomhet i landet. Det hadde heller ikke den militære motstandsbevegelse MILORG før i de siste åtte måneder av krigen, da den foretok tallrike sabotasjeaksjoner mot tyske anlegg og bedrifter. Men bare eksistensen av MILORG ble av stor moralsk betydning for holdningskampen og bidro til å styrke optimismen og øke motstandsviljen. Folk flest hadde ingen klare oppfatninger om hvordan hjemmefronten var organisert og ledet, og ofte var nok forestillingene overdrevne, både om dens fysiske omfang og betydningen for den tyske krigføring i Norge³⁶.

Både den sivile og militære motstandskampen hadde sin store betydning ved å gjenopprette landets anseelse og respekt etter de bedrøvelige begivenheter i 1940: tapt krig og langvarige forhandlinger om administrativt samarbeid med fienden – de såkalte riksrådsforhandlinger.

Motstandskampen hadde en nasjonsoppbyggende verdi, og den styrket nordmenns selvfølelse etter en periode med ettergivenhet, pessimisme og

³³ Statistisk Sentralbyrå. *Statistisk utsyn over krigsårene*. Oslo: SSB 1948, Bohn R. *Reichskommissariat Norwegen*. Schriftserie des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes. München: Oldenbourg 2000.

³⁴ Grimnes OK. Kollaborasjon og opprør. Kap. 2 i S. Ugelvik Larsen. (red.) *I krigens kjølvann* Oslo: Universitetsforlaget 1977.

³⁵ Pryser T. *Arbeiderbevegelsen og Nasjonal Samling*. Oslo: Tiden 1991.

³⁶ Kjelstadli S. *Hjemmestyrkene*. Bd. 1. Oslo: Aschehoug 1959, Hauge JC: *Manuskripter* Oslo: Tiden 1988.

uenighet. Men kløften mellom «gode nordmenn» og NS's tilhengere ble til gjengjeld avgrunnsdyp. Den andre dype kløften – mellom kommunistene og den øvrige motstandsbevegelse – var den gang ukjent og til dels skjult for menigmann, men motsetningene avslørte seg umiddelbart etter frigjøringen³⁷.

Der går således ubrutte linjer fra 1920- og 30-årenes kriser gjennom strid og motsetninger mellom den radikale arbeiderbevegelse og de reaksjonære nasjonale bevegelser og partier, mellom sosialister og borgerskap, frem til okkupasjonsårenes motstandsbevegelse og de samarbeidsvillige i og utenfor Nasjonal Samling. Vi kan følge deres forgreninger inn i motstandsbevegelsens to leire: kommunistenes og borgerskapets hjemmefrontledelser. Motsetningene var under okkupasjonsårene skjult under en overflate av ytre enighet og nasjonalpatriotisme, inntil de bitre motsetninger om hvordan landet fortsatt skulle styres, ble åpenbare ved frigjøringen.

Politisk og ideologisk bakgrunn i det nye Norge 1905-1940. Grobnun for autoritære ideologier?

Kan det være trekk ved forhistorien som kan gjøre det lettere, nå i ettertid, å forstå det som her er beskrevet og som hendte like før, under og like etter Den annen verdenskrig?

I 1905 lanserte statsminister Christian Michelsen (1857-1925) parolen om «den nye arbeidsdag» med sikte på å bygge det frie Norge sterkere og rikere i de kommende år. Den økonomiske og industrielle fremgang fra slutten av 1800-årene fortsatte etter unionsoppløsningen. Nye industribedrifter ble grunnlagt, blant andre Elkem, Norsk Hydro og Sydvaranger A/S. Industriveksten førte imidlertid med seg nye sosiale problemer. Industrierbeiderbefolkningen øket fra 1905 til 1913 fra 78 000 til mer enn 120 000, men utviklingen førte til økende arbeidsløshet og bolignød. Reallønnen steg likevel stadig. Vi må heller ikke glemme at utvandringen i disse årene nådde opp til mer enn 100 000 personer.

Folks politiske interesse var imidlertid fortsatt mer rettet mot målsak, avholdssak og trosspørsmål enn økonomisk og sosial politikk³⁸. De politiske motsetningene var heller ikke så dype i de første årene etter 1905. I denne perioden var det partiet Venstre som fikk den ledende politiske rollen. Den sosiale og økonomiske politikken var sterkt påvirket av flere yngre jurister. Av disse var det spesielt Johan Castberg (1862 – 1926) som preget sosialpolitikken. Han gjorde en betydelig innsats med sikte på å realisere et rett-

³⁷ Gjelsvik T. *Hjemmefronten* Oslo: Cappelen 1977, Kraglund I, Moland A. *Hjemmefronten*. Bd. 6, *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug 1987.

³⁸ Nissen BA. *Nasjonal vekst*. Bd.7 Vårt folks historie. Oslo: Aschehoug 1964.

ferdig samfunn med sterkere statlig innflytelse. Av de mange sosiale reformer var «de Castbergske barnelover» blant de mest betydningsfulle. I 1913 ble Sosialdepartementet opprettet, og Castberg overtok dette³⁹.

«De forenede norske arbeidersamfunn» ble stiftet alt i 1882, og ble senere grunnstammen i et eget politisk parti «Arbeiderdemokratene», som senere skiftet navn til «Radikale Folkeparti». Et nytt Arbeiderparti ble imidlertid stiftet i 1887, og ble tidlig sterkt radikalisert. Så tidlig som i 1911 skilte det seg ut en venstreradikal fløy, i partiet kalt «Fagopposisjonen», ledet av den dynamiske unge trønder Martin Tranmæl (1879 - 1967) som sammen med Arbeidernes Ungdomsfylking kom til å utgjøre den venstreradikale fraksjon i partiet frem til 1920⁴⁰.

Det norske Arbeiderpartis landsmøte i 1918 fant sted under inntrykkene fra den russiske revolusjon. Det fant sted i skyggen av den finske borgerkrigen og tilløpene til revolusjon i Tyskland etter den tapte krigen. Partistyret hadde invitert en representant for det sovjetrussiske kommunistparti til landsmøtet. Partiet demonstrerte derved for all offentlighet sin sympati med de russiske kommunister og bolsjevikrevolusjonen.

Det tidligere styre i Arbeiderpartiet gikk av, og opposisjonens fremste radikale ledere tok dets plass. I 1919 ble partiet opptatt i Den Kommunistiske Internasjonale (KOMINTERN) som et av organisasjonens første medlemmer. Alt ved Det norske arbeiderparti (DNAs) landsmøte i 1919 bebudet Martin Tranmæl at «røde garder» kunne bli opprettet i den revolusjonære kamp. Den revolusjonære retning i arbeiderbevegelsen fikk i 1920 også makten over fagbevegelsen⁴¹.

Den videre historie om hvordan arbeiderbevegelsen senere ble splittet og etter noen år gradvis gled fra en revolusjonær periode over i en radikal reformistisk periode, hører ikke hjemme her. Men motsetningene i norsk politikk var blitt dramatiske. De ble ikke mindre av at det oppstod flere «nasjonale» grupper, klubber og partier med større om mindre fascistpregede innhold. (Det norske nasjonalsosialistiske arbeiderparti, Nasjonal Samling, Fedrelandslaget Ragnarokkretsen, Det nasjonale selskap m.fl.)

Dertil gjennomgikk landet tre store økonomiske kriser i årene 1920 -1931. Børskrakk, arbeidsledighet og streiker dominerte i folks dagligliv. Inntil 1935 beholdt de borgerlige regjeringsmakten med unntak av et kort

³⁹ Seip AL. Velferdsstatens fremvekst i Norge. *Historisk tidsskrift* 1979;58: 43-59.

⁴⁰ Slagstad R. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax 1998., Christensen Chr. A. *Vårt folks historie*. Bd.8. Oslo: Aschehoug 1961, Alnæs K. *Historien om Norge* Bd 4. Oslo: Gyldendal 1999..

⁴¹ Gerhardsen E. *Unge år*. Oslo: Tiden 1974; Pryser T. *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Bd. IV Oslo: Tiden 1988.

intervall i 1925. Stortingsflertallet forble imidlertid borgerlig inntil krigsutbruddet. De til dels bitre motsetninger mellom sosialister og borgerlige bestod helt til okkupasjonen. De ble heller ikke skrinlagt under okkupasjonen, selv om alle motsetninger ble søkt skjult i disse årene for ikke å svekke motstandsviljen i folket. Det er heller ikke usannsynlig at unge idealistiske ledere bar på tankegods fra den revolusjonære perioden til langt inn i etterkrigstiden, oppfrisket av Sovjets krigsinnsats. Tidsintervallene var korte.

Bemerkelsesverdig er det også at etter fem års frihetskamp mot et totalitært styresett, stemte 176 000 velgere i 1945 for et annet totalitært system, representert ved Kommunistpartiet.

Den senere mellomkrigstid i Norge var preget av uro og motsetninger som vi må se på bakgrunn av samfunnsforholdene. Nød, arbeidsløshet og kriseår er nevnt. Klassekonflikter og samfunnsendringer i Norge etter 1920 lå dypt forankret i det samtidige europeiske og amerikanske urofylte samfunnsliv.

Ikke mer enn 15 år etter unionsoppløsningen sluttet en tredjedel av velgermassen opp om et parti som bekjente seg til klasseskole og politisk sentralisme etter mønster fra den russiske revolusjon. Noe egentlig proletariats fantes ikke i Norge, og skulle et revolusjonært eventyr ha blitt virkeliggjort, ville det endt i en blodig katastrofe.

Det urokkelige samholdet

En av de bestående myter er myten om at det hersket ubrytelig politisk enighet og en urokkelig fellesskapsfølelse både under okkupasjonsårene og i ettertid, at indre uenighet, politisk krangel og politiske motsetninger var blitt skrinlagt under krigsårene, at innsatsvilje og dugnadsholdning fortsatt var like sterk og samlet i gjenoppbyggingstiden. Arne Skouen skriver i sitt tankevekkende innlegg «Samhold i Steinrøysa»⁴² i «Århundrets Hvem Hva Hvor» blant annet:

«Det er vanskelig å skrive historie hvis du selv har opplevd den. Det er direkte risikabelt å skrive om 1940-årene i århundret vi nå forlater, for da brister unge menneskers tålmodighet med pipene oppe fra hornet på veggen. .- Kommer han nå med denne krigen sin igjen! Og godt informerte unge historikere ytrer tvil om dine observasjoner er holdbare, fordi du var på åstedet.-----

Vi skulle lære det meste om den sivile krigen og hvordan den ble ført. Jeg husker fornemmelsen av forandring. Det var vi som forandret oss. Det var en slags leting etter fofeste, omgitt av tyske offiserer og soldater på gater og kafeer og i setet ved siden av deg på kino. Vi merket vel denne søkingen sterkest i byene uten bevissthet om noe mål til å begynne

⁴² «Århundrets Hvem Hva Hvor» s. 180-1. Oslo: Schibsted 1999.

med. Men det var som om vi tok et skritt nærmere hverandre, så vi sto tettere sammen, ikke bare i køene. Det var en slags drift som hadde med familie å gjøre, med slekt og røtter, med levesett og væremåte, med alt som dro opp grensen mellom oss og de andre, som var tyskerne og quislingene. Vi var på blick med hverandre. - Du lager deg bare et glansbilde, sier generasjonen etter krigen, det er bare noe du innbiller deg—

(----)

Er alle spor forvunnet etter denne utviklingen? Har jeg kanskje fablet om noe som aldri ble virkelighet, men som vi alle drømte om? Sloss vi ikke rett som det var i hemmelig virksomhet? Ikke om målet, men om midlene? Selvfølgelig var det stridigheter, men aldri så fienden fikk glede av dem. Kan jeg fornemme noe av dette feltlivet mer enn femti år etter? Har jeg noe sted å gå?-->

Arne Skouens sterkt følelsesbetonte betraktninger ved sekelskiftet gir uttrykk for krigsgenerasjonens stemningsfylte erindringer, minnet om de sterke følelser av samhold og fellesskap som etter hvert oppstod i en vanskelig tid. Håpet om at dette samhold ville bestå, har farget erindringsbildet til mange av dem som opplevde disse stemninger. Det har fortrenget opplevelsen av de dype kløfter i det politiske og sosiale liv som ble dekket av okkupasjonsårenes fellesskapsbehov og har fortrenget at titusener av dem som sviktet, lenge levde som utstøtte og mange i ytterste fattigdom etter å ha sonet sin straff.

Idag er de forøvrig også stort sett glemt hvilke kompliserte problemer våre styresmakter hadde å streve med i forbindelse med hjemsendelsen av nær 400 000 tyske soldater og sivile, 100 000 krigsfanger og 30 000 «displaced persons» – disse uønskede «innvandrere» som okkupantene hadde ført til landet. Først flere år etter frigjøringen forlot de siste tyske soldater landet.

Kanskje har vi heller ikke tenkt på at lederne for den store kampklare krigsmaskinen i Norge på frigjøringstidspunktet viste et stort ansvar. Med eksemplarisk disiplin nedla de tyske soldater sine våpen og sparte oss for store ulykker.

Fredsmånedenes eufori og kollektive rusopplevelser ville vi vel alle gjerne ha fortsatt å hengi oss til, men de alvorlige realiteter vekket oss fort. I ettertid blir mytologiseringen av historien om samholdet og enigheten forsterket. Utelatt blir realitetene om at nær hundre tusen var utstøtt fordi de ble oppfattet å ha sviktet de nasjonale verdier. Likså fortrennes at et nytt og truende nasjonalt fiendebilde hadde dukket opp, *kommunismen*. Dette medførte at tallrike nye grupper stod foran utstøtning og sosial isolasjon⁴³. Det var således ikke mange år som gikk, før det kompakte fellesskapet måtte forberede seg på nye trusler mot samholdet.

⁴³ Gerhardsen E. *Samarbeid og strid*. Oslo: Tiden 1971.

Da Arbeiderpartiet strammet tøylene i og med sitt gjenoppbyggingsprogram etter å ha fått bred tillit i valg, begynte folk å føle en slags etterlenget trygghet. Vi fikk Gerhardsen som en karismatisk leder og gled inn under et styresett som hadde mange likheter med det i en ettparti-stat. Den store forskjell var at de demokratiske prinsipper alltid ble holdt i hevd. Myten om at det ikke fantes en innflytelsesrik opposisjon i etterkrigsårene, trenger imidlertid å avlives⁴⁴.

Den uferdige velferden

Okkupasjonstiden var heller ingen sosialpolitisk dødtid som mange tror. Flere nye reformer ble satt i verk, og i eksil planla først og fremst Regjeringen, Arbeiderpartiet og Landsorganisasjonen den videre utvikling av velferds-samfunnet etter at krigen var slutt.

Etterkrigstiden ble også en periode med omfattende sosialpolitiske reformer. I denne tid ble grunnlaget for alvor lagt for vår egen tids velferdsordninger. Mange av ideene var imidlertid ikke nye, men var lansert langt tidligere i århundret. Krisetider og politisk uro medførte at det tok lang tid å realisere dem.⁴⁵ Også i mange år etter frigjøringen var velferdssamfunnet uferdig. De økonomiske ressurser trengtes først og fremst til gjenoppbyggingen av næringsliv og infrastruktur, som er de grunnleggende forutsetninger for enhver velferdspolitik⁴⁶.

Med helsetilstanden stod det verre til ved frigjøringen enn under krigsårene, men beredskapen som norske myndigheter hadde iverksatt utenlands, førte til rask forbedring⁴⁷.

De første fredsårene var likevel preget av mangel på det meste, av et byråkrati som ikke stod tilbake for det tyske, av uoppfylte forventninger og personlige kriser. Aggresjon og utålmodighet preget folk, og det var nærliggende å se syndebukker i rettsoppgjørets ofre.

De nære etterkrigsårene var på alle måter en turbulent tid. De utenrikspolitiske begivenheter og den kalde krigen influerte sterkt på norsk innenrikspolitikk. Et nytt fiendebilde var dukket opp i øst⁴⁸. Motsetningene var betydelige når det gjaldt om vi skulle akseptere Marshallhjelpen, og ennå mer om vi skulle slutte oss til NATO. Selvovervurderingen av vår evne til å bygge bro mellom øst og vest var i høyeste grad urealistisk.

⁴⁴ Gerhardsen E. *Fellesskap i krig og fred*. Oslo: Tiden 1970, Lie H. *Krigstid* Oslo: Tiden 1982

⁴⁵ Nordby T. *Karl Evang. En biografi*. Oslo: Aschehoug 1989.

⁴⁶ Gerhardsen E. *Samarbeid og strid*. Oslo: Tiden 1971

⁴⁷ Gogstad AC. *Slange og sverd*. Bergen: Alna Mater 1994.

⁴⁸ Bergh T. Eriksen K E. *Den hemmelige krigen Bd 1*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1998.

Det tabubelagte oppgjøret

Etterkrigsoppgjørene var flere: oppgjør om gjeld og erstatning, oppgjør om forsømmelse av Forsvaret, oppgjør om de rene krigsforbrytelser, men først og fremst oppgjøret med de illojale, de som valgte samarbeidslinjen: «landssvikoppgjøret» eller «rettsoppgjøret». Dette ble en langt vanskeligere oppgave for myndighetene enn planlagt. Antallet som kom under tiltale var meget høyere enn forventet (92 810 personer, herav 51384 straffskyldige, og av disse fikk 17218 fengselsstraff ved dom og forelegg), og oppgjøret dro ut i tid⁴⁹. Det omfattende oppgjøret avspeilet imidlertid klart et like omfattende straffbart samarbeid med fienden.

I sosialpolitisk perspektiv var det rettsoppgjøret som helt dominerte det norske samfunn etter frigjøringen. Menneskelig og sosialt sett satt det dype spor og betydde en belastning for det hardt tiltrenge fellesskap i en tid med et nytt og truende fiendebilde under oppseiling, samtidig som oppgjøret var sterkt ressurskrevende⁵⁰.

I en tid med nye trusler mot nasjonen var det viktig med et strengt oppgjør med dem som sviktet under den tyske okkupasjonen. Det *skal* koste å svikte fellesskap og nasjon. Det er ikke vanskelig å forstå at slik måtte det være. Det er langt vanskeligere å forstå svikten i rehabiliterende innsatser og den forbitrede langvarige, hatske og uforsonlige folkeopinionen som syntes uforandret i desennier etter at oppgjøret var avsluttet og de skyldige hadde sonet sin straff. Likeså har det vært uforståelig at så mange som tjente på å arbeide for eller handle med tyskerne slapp tiltale eller straff⁵¹. Det føles for mange i dag opprørende at det så lenge fantes hatpregede holdninger til tusenvis av kvinner og deres barn for deres forhold til tyske soldater. De sosialpsykologiske mekanismer som her har ligget til grunn, er lite utforsket.

En utbredt oppfatning synes å være at rettsoppgjøret i Norge har vært mer ryddig og rettferdig enn i andre tyskokkuperte land. Der kunne ofte samarbeidspartnerne tilsynelatende slippe billigere enn i Norge. Oppgjørene der kunne på den annen side også være langt mer preget av rettsløshet og vold enn i Norge. Sammenlikninger er imidlertid vanskelige på grunn av ulikheter i lovgivning, okkupasjonsstyrets utforming mm. I Danmark var f. eks. ikke medlemskap i nazipartiet straffbart. I Frankrike foregikk oppgjørene i stor utstrekning mens krigsoperasjoner pågikk og før et ordnet sivilrettslig styre var gjenopprettet. Ut fra disse forhold må vi likevel kunne si at etterkrigsoppgjørene i Norge ble avviklet på en tilsynelatende forbil-

⁴⁹ Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum/Norli 1979.

⁵⁰ Pryser T. *Fra varm til kald krig*. Oslo: Universitetsforlaget 1994.

⁵¹ Ellingsen D. *Krigsprofitørene og landssvikoppgjøret*. Oslo: Gyldendal 1993.

ledlig måte, sett på bakgrunn av de stemninger som hersket den gang.

Likevel foreligger en rekke ubesvarte spørsmål som fremtidig forskning kanskje vil kunne gi svarene på: Var rettsoppgjøret, for eksempel slik det ble gjennomført overfor «frontsøstrene»⁵², et moralsk, politisk eller strafferettslig oppgjør?

Betydde oppgjøret et endelig og avsluttet oppgjør med nasjonalsosialismen som politisk system? Lyktes det å føre dem som ble dømt tilbake til et demokratisk samfunn? Innebar rettsoppgjøret et bidrag til forsoning mellom de to splittede leirer i folket? På disse tre siste spørsmål finner forfatteren det vanskelig å svare bekreftende.

Hva er også årsakene til at det ennå i 2008, mer enn 63 år etter frigjøringen i 1945, fremdeles hersker sterke fordommer mot den tapende part, også hos mange som ikke var berørt av – enn si født før disse årene?

Spørsmålene bør gi grunn til ettertanke.

Anders Chr. Gogstad

professor emeritus i sosialmedisin, Universitetet i Bergen

Elgfaret 12,

N-3790 Helle

agogstad@c2i.net

---

⁵² Gogstad AC. Gjemt eller glemt? Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig. *Michael* 2008;5:305-44.